

POLSKIE POLE WŁADZY W XX WIEKU JAKO GENERATOR ZNACZEŃ. SZKIC UJĘCIA SYNTETYCZNEGO*

Streszczenie

Pierwszym celem rozdziału było zarysowanie szerszej perspektywy na pojęcie pola władzy i towarzyszący mu aparat teoretyczny związany z socjologią Pierre'a Bourdieu. Następnie podjęto ogólną próbę odniesienia tego pojęcia do polskiego kontekstu. Obejmuje ona rozważania nad jego zastosowaniem do syntetycznego ujmowania struktur polskich elit w poszczególnych okresach historycznych, poczynając od drugiej połowy XIX w. W odniesieniu do tego okresu zasugerowano możliwość wprowadzenia pojęcia protopola władzy, które ma dotyczyć organizacji elit polskich w ramach imperialnych systemów politycznych. Następnie wskazano przemiany pola władzy w kolejnych okresach, aż po czasy współczesne. Szczególną uwagę skupiono na momentach zwrotnych, w których zmieniała się zasadniczo geometria pola władzy. Były to m.in. sytuacje rewolucyjne lat 1919, 1945, 1956, 1968 oraz 1989. Pokazano również, jak pole władzy może być postrzegane jako generator znaczeń społecznych.

Słowa kluczowe: pole władzy, inteligencja, homologia, rewolucja, październik 1956, marzec 1968.

Summary

**The Polish field of power in the 20th century as a generator of meanings.
A sketch of synthetic approach**

The first aim of the chapter is to outline a broader perspective on the concept of field of power and the accompanying theoretical apparatus associated with Pierre Bourdieu's sociology. This is followed by a general attempt to relate the concept to the Polish context. It includes considerations on the application of the concept to synthesize the structures of Polish elites in particular historical periods starting from the second half of the 19th century. In relation to this period, the possibility of introducing the concept of proto-field of power has been suggested, which refers to the organization of Polish elites within imperial political systems. Then the transformations of the field of power in subsequent periods until modern times are discussed. Particular attention is paid to the turning points in which the geometry of the field of power changed fundamentally. These included the revolutionary situations of 1919,

* Tekst powstał w ramach projektu OPUS nr 2015/17/B/HS6/04161, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki.

1945, 1956, 1968 and 1989. The chapter also indicates how the field of power can be seen as a generator of social meanings.

Keywords: field of power, intelligentsia, homology, revolution, October 1956, March 1968.

Wyzwania teoretyczne

Chciałbym przedstawić tu propozycję spojrzenia na najnowszą historię Polski z perspektywy pojęcia pola władzy. Chodzi mi tu konkretnie o termin wprowadzony przez Pierre'a Bourdieu (1989), przede wszystkim w jego książce *La noblesse d'État*, czyli *Szlachta państwowa*, którego operacjonalizacja została następnie rozwinięta w innych tekstach, w szczególności w wywiadzie z Loïckiem Wacquantem (Bourdieu, Wacquant 1993).

Jedną z kluczowych obserwacji Bourdieu było zwrócenie uwagi na rolę elitarnych szkół wyższych w reprodukcji francuskich elit. Pokazał on m.in., że system owych szkół tworzy pole, w którym rysują się wyraźne opozycje między uczelniami ukierunkowanymi z jednej strony na edukację elit ekonomicznych, z drugiej elit administracyjnych czy wojskowych oraz wreszcie kulturowych (artystycznych i naukowych). Opozycje między szkołami, których głównym zadaniem w tej perspektywie jest legitymizacja procesu reprodukcji elity, można teoretycznie wyrażać jako opozycje między różnymi typami kapitału, zwłaszcza ekonomicznego, politycznego i kulturowego. Odpowiadają one trzem typom elit, które reprodukuje się w takim układzie. Bourdieu podkreślał, że system reprodukuje się jako całość, gdyż tworzy wzajemnie konstytuujące się wąskie pole elit, które nazwał on właśnie polem władzy. Dla autora ważne było, że pojęcie to ma zastąpić tradycyjne pojęcie elity, które jako słowo z języka potocznego jest wieloznaczne i mocno nacechowane normatywnie oraz emocjonalnie.

Zaproponowane przez Bourdieu pojęcie zainspirowało rozwijającą się obecnie dynamicznie szkołę empirycznych badań nad elitami (np. Korsnes i in. 2018). Najwięcej badań w tym paradygmacie prowadzonych jest nad współczesnymi elitami krajów zachodnich i są to zwykle studia dość rygorystycznie oparte na dobrze dobranych danych oraz zaawansowanych metodach statystycznych, na czele z wielokrotną analizą korespondencji¹. Pokazują one skład stosunkowo precyzyjnie zdefiniowanych elit w wybranych krajach. Rekonstruują też różniące te elity wymiary, a więc główne osie podziału pól władzy. Warto jednak zwrócić uwagę, że koncepcja pola władzy, oprócz zastosowania do współczesnych badań empirycznych, może również służyć jako źródło inspiracji do prac naukowych o nieco bardziej interpretacyjnym czy konceptualnym charakterze. Jest to ponadto doskonałe narzędzie do studiów historycznych, szczególnie przydatne

¹ Jej działanie ilustrują w tym tomie teksty Hanny Dębskiej (o trajektorii polskiej socjologii prawa) i Tomasza Warczoka (o strukturze polskiego pola socjologii).

do rekonstrukcji procesów zmian społecznych w przeszłości. Jak pokazuje w tym tomie m.in. Valentin Behr, empiryczne badania elit historycznych nie tylko są możliwe, ale także mogą być bardzo owocne. Rekonstrukcja pola władzy może jednakże opierać się na mniej precyzyjnych danych i służyć do stawiania hipotez co do funkcjonowania konkretnych społeczeństw w przeszłości. W taki przede wszystkim sposób będę starał się wykorzystać owo pojęcie w tym tekście. Ponieważ nie opieram się na szczegółowych badaniach empirycznych, będzie on w znacznym stopniu zbiorem hipotez i propozycji interpretacyjnych nie do końca ugruntowanych w systematycznych nowych badaniach, szczególnie ilościowych. Jak sądzę jednak, nawet konstruowanie hipotez czy wskazywanie trudności, które napotyka się przy zastosowaniu pojęcia pola władzy w odniesieniu do historii, zwłaszcza Polski, może okazać się inspirujące dla dalszych prac badawczych.

Jedną z podstawowych charakterystyk tego, co Bourdieu określał jako pole władzy, jest to, że mamy do czynienia z polem nadrzędnym wobec wszystkich innych pól w danym społeczeństwie. Co szczególnie ważne, chodzi o pole dominujące również nad polem politycznym (polem polityki). Tymczasem utożsamianie pola politycznego z polem władzy, a co za tym idzie – postrzeganie elit politycznych ogólnie, jest częstą tendencją w analizach historycznych czy politologicznych, a także w uproszczonych interpretacjach modelu Bourdieu. W wybranych okresach historii danego kraju takie ujęcie utożsamiające oba pola może być niekiedy w znacznym stopniu uzasadnione. Za najlepszy przykład w przypadku historii Polski niech posłuży tu czas stalinizmu, gdy dało się dostrzec niemal zanik autonomicznego pola polityki. Pole władzy w dużym stopniu zostało zaś sprowadzone do instytucjonalnie zdefiniowanego „aparatu”, a więc silnie zunifikowanego pola biurokratycznego, które zastępowało też lub imitowało pole polityczne. Jednak nawet w odniesieniu do tego okresu można sobie stawiać pytanie, czy nie istniały żadne elitarnie środowiska konkurencyjne wobec elit partyjno-państwowych. Choćby wskazania na tzw. rząd londyński czy inne grupy emigracyjne oraz nie w pełni zależne od władz środowiska elitarnie (wprawdzie pozbawione dostępu do sfery publicznej), np. intelektualistów albo kler katolicki, mogą prowadzić do niejednoznacznych odpowiedzi. Jak się zresztą wydaje, całkowicie wiarygodnego wyjaśnienia nie mogą dostarczyć nawet empiryczne studia współczesne. A to ze względu na ważną cechę pól społecznych, na którą wskazywał Bourdieu. Otóż ich granice, kwestia tego, kto może być do nich zaliczony, a kto nie ma takiego prawa, są zawsze jedną z kluczowych stawek gry w każdym polu. Podobnie dzieje się w polu władzy, w którym nieustannie toczy się spór o jego granice, o kooptację lub wyłączenie z niego zarówno poszczególnych jednostek, jak i całych grup. We współczesnych badaniach empirycznych nad polem władzy również trwają dyskusje na temat przyjmowanych w nich założeń, które w istocie implikują sposób wytyczenia jego granic. Można wyróżnić przede wszystkim kryterium pozycyjne, związane z pełnionymi funkcjami (formalne) i tzw. kryterium reputacyjne (kwestia wzajemnego uznania). Jednym ze źródeł przyjmowanych w tym

drugim ujęciu są publikacje samodzielnie definiujące kryteria prestiżu (np. *Who is who*), podczas gdy w pierwszym raczej rejestry w rodzaju wykazów ministrów lub prezesów firm. Ciekawym, choć nie zawsze łatwo dostępnym źródłem wiedzy o polu władzy są listy uczestników formalnych i nieformalnych spotkań elit w danym kraju. Mogą to być rządowe bankiety, gale urządzone przez wielkie korporacje czy spotkania towarzyskie w domach znanych ludzi kultury i sztuki albo intelektualistów. Dobrym przykładem studium opartego na zgłębianiu tego typu przypadku jest artykuł poświęcony analizie uczestników dorocznych kolacji wydawanych przez prezesa narodowego Banku Norwegii (Hjellbrekke, Korsnes 2018). Zwrócenie uwagi na takie wydarzenia jak bankiety czy salony wskazuje też na istotną cechę pola władzy w wymiarze antropologicznym. Chodzi mianowicie o to, że członkowie tego pola zwykle znają się czy przynajmniej kontaktują osobiście. Można więc ich częściej lub rzadziej widywać wspólnie w tych samych przestrzeniach fizycznych. Otwiera to drogę do interesujących badań pola władzy na podstawie dokumentacji różnego rodzaju spotkań przedstawicieli elit, w tym wspomnień, reportaży oraz oficjalnej dokumentacji ważnych konferencji, uroczystych przyjęć czy mniej oficjalnych spotkań towarzyskich. Szczegółowa ich dokumentacja pozwala niekiedy nawet na odtwarzanie pewnych struktur pola władzy przy oparciu się na konfiguracji gości w przestrzeni fizycznej. Mogą one np. odnosić się do stolików przeznaczonych dla różnych sektorów pola władzy, jak w przypadku wzmiankowanego bankietu norweskiego banku, lub też hierarchicznych kręgów definiowanych np. przez bliskość głównego gościa czy gospodarza. Podziały w tym zakresie są nierzadko sygnalizowane przez wyznaczanie części sal czy placów o różnym statusie, wyodrębnianie w nich obszarów uprzywilejowanych, budowanie łóż czy ustawianie podestów².

Wspomniane spory, a nawet walki o kształt pola władzy czy też o jego obrazy w pracach naukowych, mają również aspekt współzawodnictwa między polami niższego szczebla oraz wewnątrz nich. W pierwszym aspekcie jest to związane z tym, że pole władzy ma istotną funkcję określania relacji między poszczególnymi polami w danym społeczeństwie, w ustalaniu ich hierarchii. W języku Bourdieu mówi się także o negocjowaniu w polu władzy kursów wymiany pomiędzy różnymi typami kapitału. Hierarchia pól wyraża się zwłaszcza siłą ich reprezentacji (reprezentantów) w polu władzy (zarówno w sensie ilości, jak i przede wszystkim wpływów w polu władzy reprezentantów poszczególnych pól). W drugim aspekcie chodzi o grę, jaka toczy się w każdym innym ważnym polu społecznym wziętym z osobna, a mianowicie walkę o wyznaczenie elity danego pola, gdyż elita taka wchodzi niejako z definicji w obszar pola władzy.

² Ciekawym przykładem hierarchizacji przestrzeni przyjęcia jest opis bankietów w ambasadzie ZSRR dokonany przez Marię T. Kiszczak – żonę byłego ministra spraw wewnętrznych PRL gen. Czesława Kiszczaka. Jak wspominała, przestrzeń ambasady oddana pod przyjęcie dzieliła się na sale ogólne i salonik dla najważniejszych dygnitarzy. Moment gdy generał zaczął być zapraszany do tego ostatniego, postrzegala ona jako punkt zwrotny w jego karierze (Kiszczak 1994).

Można tu użyć metafory, że jest to swoista delegacja/reprezentacja danego pola właśnie do pola władzy. Z tą zależnością wiąże się istotna wskazówka Bourdieu dla badań empirycznych, aby przy rozpatrywaniu rozmaitych pól uwzględniać – na ile to możliwe – relację struktur analizowanego pola w danych okresach do pola władzy i jego struktur. Oczywiście jeśli będziemy zajmować się elitami poszczególnych pól, to należy zakładać, że zawierają się one w polu władzy. Chodzi zatem o rekonstrukcję ich wzajemnych relacji wewnątrz niego, a zwłaszcza wobec jego dominującej części. Jeżeli zaś badamy pola społeczne w szerszym rozumieniu, uwzględniając także ich „szeregowych” aktorów, to będą się one jawić jako zewnętrzne wobec pola władzy. Przyjmując taką perspektywę, badania empiryczne można skupiać na elitach poszczególnych pól niższego szczebla i próbować określić w nich najważniejszych graczy, którzy mogą być jednocześnie obecni w polu władzy. W takich sytuacjach autorzy skupiają się na kapitałach charakterystycznych dla danych pól, a więc np. w przypadku pola ekonomicznego – na ich finansowych zasobach kapitałowych (Ellersgaard, Larsen, Munk 2013). W takich studiach użyteczne są rankingi najbogatszych przedsiębiorców w poszczególnych krajach. Gdy idzie o pole intelektualne, ciekawym miernikiem staje się publiczna widoczność, cytowalność czy wreszcie bycie sygnatariuszem listów otwartych. Bardzo szczegółowe studium polskiego pola intelektualnego w okresie powojennym, badanym właśnie przez pryzmat listów i apeli publicznych, napisał Tomasz Peciakowski (2019).

Pole władzy, jak każde pole społeczne, jest obszarem integracji wokół wspólnych celów, reguł i ram działania oraz jednocześnie przestrzenią konfliktu, walki o owe wspólne zasoby, dominację nad nimi. Taką dwoistą funkcję pełnią też główne osie podziałów pola władzy. Z jednej strony dzielą je, z drugiej są wyznacznikami koordynującymi grę zarówno w nim, jak i szerzej – w całym społeczeństwie. Chciałbym tu w związku z tym postawić ważną dla mnie tezę. Otóż chodzi o to, że pole władzy może być rozpatrywane w tym właśnie wymiarze, a więc definiowania podstawowych opozycji społecznych, jako generator społecznych znaczeń. Oczywiście podziały w samym polu władzy nie są zawsze aż tak oczywiste ani widoczne dla szerszych kręgów społeczeństwa, w szczególności jeśli nie mówimy o okresach, które można nazwać rewolucyjnymi. Wgląd w owe podziały jest na co dzień możliwy przede wszystkim za pośrednictwem ich odbicia (zwanego niekiedy refrakcją) w strukturach innych pól. Metafory odbicia, a tym bardziej refrakcji, wskazują też na to, że mamy zwykle do czynienia z obrazem w mniej lub bardziej zmodyfikowanych formach. W tym sensie należy uważać pole polityczne, a za nim także medialne i inne pokrewne pola z wyraźną widocznością publiczną, za narzędzia pola władzy służące do projektowania podziałów generowanych w tym pierwszym na całe społeczeństwa. W określonych momentach rozłamy w polu politycznym (zwane w literaturze angielskiej *cleavages*) mogą odrywać się od tych w polu władzy, np. dlatego że polityczne pole formalne (legalne) okazuje się kontrolowane przez jedną tylko z frakcji pola władzy lub podziały w polu politycznym są wyolbrzymiane